

УДК 340.12

І. А. Куровська
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу теорії та практики законотворчої діяльності
Інституту законодавства Верховної Ради України

РОЗВИТОК ДОКТРИНИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Постановка проблеми. Принцип верховенства права (*англ. the rule of law*), що сформувався в XVII – XIX ст. ст. в умовах європейського культурно-правового простору, виник в лоні доктрині природного права. За своїм історичним походженням він безперечно є англійською концепцією і характеризує конституційну систему Великої Британії після закінчення королівського абсолютизму та поразки Кромвелевої революції у XVII ст. Як відомо, принцип верховенства права що має давні витоки, сучасна правова наука розуміє насамперед як панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і правової держави. Термін «верховенство права» вперше вжив у 1656 році англійський публіцист та ідеолог буржуазії Д. Гарінгтон (1611–1677) [5, с. 31], який характеризує республіку як форму врядування, вважав, що вона є «імперією законів, а не людей» [19, с. 447].

Разом з тим, вперше доктринальне тлумачення цього принципу знаходимо у праці відомого англійського вченого-конституціоналіста кінця XIX ст. – початку XX ст. Альберта Венна Дайсі «Вступ до науки конституційного права» [23, р. 102], який, зокрема, зауважив, що для досягнення максимального ефекту від застосування ідеї верховенства права необхідно розрізнити три близькі за своєю суттю концепції: 1) панування права: людина може бути притягнута до відповідальності в разі прямого порушення закону, у передбаченому законом порядку та в суді загальної юрисдикції; 2) верховенство права: кожна людина, незалежно від посади і становища в суспільстві, рівна перед законом; 3) панування духу законності: відповідність змісту Конституції принципу верховенства права на основі загальних конституційних принципів (право на особисту свободу, на публічні збори), які є результатом судових рішень, що визначають права індивідів у окремих справах, розглянутих судами [16, с. 33-34].

А. Дайсі, досліджуючи це питання, виходив з природи англійського загального права, основою якого протягом усієї англійської історії слугував принцип «верховенства розуму» [20, с. 64].

Як відомо, доктрину А. Дайсі вибудовано на трьох основних ідеях: 1) право протистоїть деспотичній владі. Тільки в разі порушення певною особою закону суд признає їй покарання у вста-

новленому законом порядку. Уряди не повинні мати широких дискреційних повноважень, які обов'язково мають бути частково обмеженими; 2) кожна людина має бути рівною перед законом незалежно від посади і соціального статусу; 3) основним джерелом права є не норми конституції, а природні права людини. Кожна людина в суспільстві повинна мати права та свободи, які дозволяють їй робити все, що вона бажає. Якщо її права порушено, вона має право на судовий захист [24].

А. Дайсі пов'язував поняття «верховенство права» зі старовинною фразеологією юридичних щорічників: «*La ley est le plus haute inhéritance que le roy ad; car par la ley, il même et toutes ses sujets sont rulés*» (Закон є найціннішою спадщиною, яку отримує король, оскільки він і всі його васали керуються законом) [23, р. 102, 114].

Слід також зазначити, що класична теорія англійського загального права була викладена англійським теоретиком природного права У. Блекстоуном ще у XVIII ст., який вважав, що саме принцип верховенства розуму і є ідеальною характеристикою принципу верховенства права. Ця ідея поширилась та була прийнята дещо пізніше (на початку XX ст.) і у країнах романо-германської системи, а саме в Німеччині, Австрії, Франції [20, с. 65].

Зазначимо, що основні ідеї класичного варіанту концепції верховенства права втілено в Конституції України 1996 року [10]. Так, Основний закон України передбачає, що:

1) органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19);

2) громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24);

3) права і свободи людини і громадянина захищаються судом, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. ст. 55 і 124).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Верховенству права як одному з проявів справедливості та розумності приділяється велика увага на доктринальному рівні науковцями, серед яких можемо виділити праці Б.І. Андрусишина, Ю.О. Волошина, В.С. Журавського, А.П. За-

йця, В.М. Кампо, В.В. Кравченка, А.М. Колодія, В.В. Копейчікова, О.Л. Копиленко, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, А.О. Селіванова, В.Ф. Сіренка, О.Ф. Скакун, В.М. Співака, Ю.М. Тодики, Ю.С. Шемшученка та інших. Дослідженню змістових характеристик верховенства права, тлумаченню принципу верховенства права Конституційним Судом України, відображенню його в галузевому законодавстві приділяли свою увагу Т.Я. Багрій, С.П. Головатий, М.І. Козюбра, Л.Г. Парашук, С.В. Шевчук та ін.

Отже, метою цієї статті є здійснити комплексний аналіз становлення і розвитку доктрини верховенства права у історичній ретроспективі.

Виклад основного матеріалу. У історичній ретроспективі на початку ХХ ст. доктрина верховенства права вийшла за межі Великої Британії та США і була сприйнята правовими системами багатьох європейських держав і міжнародним правом. Така ситуація з перетворенням цього принципу на загальноєвропейську правову цінність не є дивовижною, адже ідея обмеження державної влади правовими засобами не є виключно англійським здобутком. Аналогічні концепції створюються у XVIII–XIX ст. ст. і в інших європейських державах.

Так, у Німеччині формується теорія правової державності (*Rechtsstaatlichkeit*), яка, починаючи з XIX ст., використовується для протиставлення правової держави (*Rechtsstaat*)¹ та поліцейської держави (*Polizeistaat*). У Франції від часів Революції говорять про принцип законності і верховенства норми права (*Le Principe de Legalite et Suprematie de la Regle de Droit*), що протиставляється королівській сваволі. У другій половині ХХ ст. у цій країні стає також популярною теорія правової держави (*l'État de droit*). Хоча ці концепції не є ідентичними, вони безперечно мають спільне підґрунтя, передбачаючи *підкорення державної влади праву, заради гарантування і захисту прав і свобод людини* [25].

Зближення цих концепцій продовжувалося у другій половині ХХ ст., внаслідок чого сьогодні вони мають багато спільних базових рис. Це відображено навіть на термінологічному рівні: в сучасних умовах термінами «*rule of law*», «*Rechtsstaatlichkeit*» та «*l'État de droit*» відповідно в англійській, німецькій і французькій мовах часто-густо позначаються ідентичні поняття. Наприклад, в англійському тексті п. 1 ст. 6 Договору про Європейський Союз [6] для позначення спільного для держав-членів ЄС принципу верховенства права використовується термін «*rule of law*», в німецькому – «*Rechtsstaatlichkeit*», а у французькому – «*l'État de droit*».

Поліцейська держава – держава, в якій адміністративна влада може свавільно і з більш-менш повною свободою прийняття рішень нав'язувати

громадянам усі заходи, які вона вважає корисними здійснювати за власною ініціативою для того, щоб протистояти обставинам і в будь-який момент досягати цілей, які вона ставить перед собою.

Водночас німецька і французька мови мають також інші терміни, які є перекладом «*rule of law*»: так, преамбула Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року французькою мовою використовує термін «*prééminence du droit*», а німецькою – «*Vorherrschaft des Gesetzes*».

Характеризуючи досліджуваний принцип, насамперед слід з'ясувати, *над якими саме явищами право панує і здійснює своє верховенство*. І тут, вважаємо, не можна погодитись із спробами звести цю проблему до питання про першість права щодо інших суспільних регуляторів [23, р. 102, 114]. Розв'язуючи її, ми приєднуємось до точки зору М. Цвіка, який визначає зміст верховенства права через *проголошення його першості перед державою* [21, с. 51].

Наразі досить поширеною є думка про те, що принцип верховенства права має два аспекти: формальний та матеріальний (органічний).

Формальне верховенство права означає, що *держава має діяти згідно з правом та підпадати під його дію*. Завдяки цьому державна влада здійснюється передбачувано. Цей аспект верховенства права породжує низку правових норм, традиційних для будь-якого режиму законності (зокрема, державні органи можуть приймати юридичні акти лише відповідно до встановлених повноважень та процедур; правомірність будь-якого акта чи дії державного органу має бути відкритою для перевірки незалежним судом за позовом зацікавлених осіб; особу може бути притягнуто до відповідальності тільки на підставі порушення норм позитивного права). Вони помітно обмежують процес здійснення державної влади.

Матеріальний аспект верховенства права полягає в тому, що *існують доволі чіткі стандарти, які визначають сутність позитивного права*.

Отже, верховенство права – це панування права певного змісту. Цими стандартами є насамперед *основні права людини і принципи природного права* (свобода, рівність, справедливість тощо). Як зазначав Конституційний Суд України в рішенні від 2 листопада 2004 р. за № 15–рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання, верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [17].

Таке розуміння права дає підстави для його розмежування із законами, які іноді можуть бути й несправедливими, наприклад, обмежуючи свободу та рівність особи. Такі закони є неправовими і мають визнаватися нечинними.

Системно розглядаючи принцип верховенства права, важливо підкреслити, що його *не слід розуміти як самообмеження держави правом*. Така ситуація є неприйнятною, оскільки в цих умовах держава повинна лише дотримуватися правил, які вона сама і виробляє, а тому, в принципі, може позбутися їх, додержуючись процедури, передбаченої для їх зміни чи скасування [7, с. 40]. Навряд чи це можна вважати реальним, справжнім обмеженням держави правом, яке іманентно притаманне стану верховенства права. Отже, втілення в життя цього принципу можливе лише за умови подолання позитивістських поглядів на право як на продукт суб'єктивної державної волі. Для цього, зокрема, необхідно ще раз звернути увагу на складну проблему ролі держави в процесі правоутворення.

У юридичній літературі з цього приводу висловлені різні думки: від жорсткого й однозначного ототожнення права з вольовим актом держави, аж до повного відриву права від держави. Ми погоджуємося з представниками поміркованого підходу, які підкреслюють, що держава не може бути єдино особовим «автором» права, проте і розчинення останнього у фактичних суспільних відносинах не в змозі пояснити процес становлення правопорядку.

Тлумачачи поняття права, на наш погляд, слід виходити з того, що його витoki знаходяться в реальному житті, в існуючих потребах суспільного розвитку. Тому часто-густо держава в процесі правоутворення лише «протоколює» правила, що склалися, викристалізувалися внаслідок неодноразового повторення суспільних відносин, надає їм формальної визначеності, санкціонує їх, ставлячи на них печатку обов'язкового позитивного права, деталізує їх загальні положення.

Крім того, у багатьох випадках зміст права за великим рахунком запрограмовано тими вищими гуманітарними засадами і цінностями, що утворюють його загальнолюдський вимір і зумовлені самою сутністю суспільства, природою людини. Існування права без них важко уявити. Йдеться, зокрема, про принципи добросовісності, не зловживання правом, дотримання договорів, принцип, який встановлює, що рівний над рівним не може мати влади, принцип, згідно з яким не можна бути суддею у власній справі [12, с. 48].

Не ставлячи під сумнів сам факт зумовленості права фактичними відносинами, слід відзначити, що її ступінь може бути різним. На нашу думку, не можна не враховувати того, що позитивне право в певному розумінні являє собою продукт і думки, і волі людей. Попри всю істотність [7, с. 40], нагадаємо, що теорію самообмеження (самозобов'язання) держави запропоновано Г. Єлінеком. Розглядаючи об'єктивні чинники, що детермінують зміст права, треба визнати, що воно, перш ніж «з'яви-

тися на світ», проходить фазу правотворчості, а правові відносини не є лише «правовим зліпком», «юридичною фотографією» даної ділянки життя суспільства, певних фактичних відносин [1, с. 62].

Правотворча діяльність держави часто-густо виступає одним зі способів випереджального відображення дійсності, спрямованого на задоволення певних суспільних потреб, завдяки чому стають можливими цілеспрямоване нормативне регулювання суспільних відносин, передбачення умов їхнього майбутнього розвитку, тобто активно перетворюючий вплив на навколишній світ.

Відтак, державу можна розглядати скоріше як одного із співавторів права, а не як звичайного стенографіста суспільства. Заперечуючи співавторство держави в процесі правоутворення, ми по суті повторюємо тези прихильників деклараторної теорії загального права, які ще декілька століть тому стверджували, що загальне право не створюється, а лише проголошується суддями – останні нібито виносять цей скарб на денне світло [2, с. 143].

Коментуючи ці забобони, А. Барак зауважує: «Ті, що люблять чарівні казки, здається, вважали, що в якійсь печері Аладіна знаходиться Загальне право в усій його пишноті і що при призначенні судді на нього сходять знання магічних слів: «Сезам, відчинись!» Погані рішення виносяться, коли суддя плутає пароль і відчиняються не ті двері. Проте ми більше не віримо в чарівні казки. Отже, нам треба прийняти той факт, що добре це або погано, але суддя творить право» [2, с. 143].

Проте визнання значної ролі держави в процесі правоутворення не означає, що право є похідним від волі держави. В процесі правотворчості неминуче відбувається переломлення правил через існуючі правові джерела, принципи, цінності, а право відчужується від безпосередньої волі і свідомості людей, від державної влади, стає наявною дійсністю, об'єктивною реальністю. Це дозволяє забезпечити праву його власне «суверенне» буття і розвиток, сприяє тому, що право піднімається над державною владою і з цієї площини реалізує свій власний потенціал як соціального регулятора, своє споконвічне призначення.

Крім того, оцінюючи роль держави в процесі правоутворення, не слід забувати, що сьогодні чимало норм права створюються недержавними структурами, багато правил поведінки виникають та існують в надрах самого життя, а держава лише санкціонує їх. Існують також правові прецеденти, нормативно-правові договори, акти місцевого самоврядування, при створенні яких держава відходить на другий план.

Врешті-решт є норми Конституції, що мають засновницьку природу: вони виходять не від держави, а від народу – єдиного й абсолютного джерела влади [11, с. 355].

Однією з найважливіших проблем зв'язаності держави правом є проблема *забезпечення додержання прав і свобод людини і громадянина*.

Такий особливий акцент на правах людини при характеристиці принципу верховенства права є не випадковим. Перш за все, слід нагадати, що права людини становлять невід'ємний компонент права; їхнє існування поза правом і без права неможливе, так само як і право немислиме без прав людини.

Це явища однієї сутності. Можна погодитись з тим, що система норм не може претендувати на статус права, якщо вона не гарантує свободу і рівність за допомогою прав людини і громадянина. За інших обставин говорити про верховенство права безглуздо – через відсутність самого права. Саме тому права людини традиційно розглядаються в юридичній літературі в контексті принципу верховенства права і правової держави.

Таким чином, права людини і верховенство права можуть існувати й ефективно діяти тільки в одній зв'язці. Слід констатувати, що права людини і верховенство права можуть існувати й ефективно діяти тільки в одній зв'язці. Ця ідея повною мірою прийнята українською правовою системою. Невипадково в ч. 1 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України (в редакції 2018 року) верховенство права визначено як принцип, відповідно до якого зокрема людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави [8].

Реалізацію принципу верховенства права насамперед через забезпечення і захист прав і свобод людини вбачає й Пленум Верховного Суду України в п. 1 постанови від 1 листопада 1996 року за № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» [15].

Невід'ємні, невідчужувані права людини є найбільш предметним критерієм правового характеру законів та інших нормативних актів, правової організації і діяльності держави. Це той бар'єр, який в державі, котра претендує іменуватися демократичною і правовою, не можна подолати на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою владою [9, с. 28].

Для забезпечення додержання державою прав і свобод людини, а відтак, для реальної дії принципу верховенства права в межах правової системи необхідні принаймні *дві передумови*:

1) наявність чітко викладеного кодексу прав людини;

2) наявність судової системи, за допомогою якої порушення цих прав ефективно розслідуватимуться й усуватимуться. Тільки таким чином права людини із гучних гасел можуть бути перетворені на дійсні правові норми. За виразним висловом, суд – одна з рук влади, і його роль полягає в забезпеченні того, щоб її інші руки діяли

в межах права, що забезпечить панування права над державною владою.

Перша передумова втілюється в життя *завдяки конституціям*. Завдання конституції правової держави полягає в тому, щоб забезпечити свободу її громадян і зв'язаність державної влади правом. Основні права людини – це вихідна позиція, яку визнають сучасні конституції демократичних, правових держав, так звані козирні тузи конституцій [22, с. 279].

Конституції ставлять права людини над законодавчою і виконавчою гілками влади і є головною зовнішньою формою закріплення прав людини всередині національної правової системи. Крім того, конституція окреслює межі державної влади, оберігаючи таким чином сферу свободи, і ставить бар'єри, що попереджають зловживання владою. Тому зв'язаність держави правом найяскравіше проявляється в її підкоренні конституційним положенням.

Така ситуація характерна і для правової системи України. Права і свободи людини і громадянина, закріплені у розділі II Конституції України, повністю відповідають сучасним міжнародним стандартам.

Обов'язковість їх додержання і забезпечення державою є провідною ідеєю Конституції України (див. ст. 3). Гарантуванню прав людини в тій чи іншій формі присвячено майже половину статей Конституції. Саме завдяки цьому Конституція є єдиним в Україні юридичним актом, правовий характер якого є аксіоматичним і не підлягає встановленню або перевірці з боку будь-якого державного органу. Належне відображення ідеї права в Конституції України визнає Конституційний Суд України.

Тому для нашої правової системи верховенство права є невідривним від верховенства Конституції. Це пояснює, чому конкретизація принципу верховенства права в ст. 8 Конституції полягає в проголошенні найвищої юридичної сили Конституції і характеристиці її норм як таких, що мають пряму дію. З огляду на зазначене, перевірка будь-яких норм чи дій щодо їх відповідності правам людини здійснюється шляхом їх порівняльного аналізу з положеннями Конституції, а пряма дія конституційних норм є підставою найдоступнішого для громадянина судового захисту своїх порушених прав [21, с. 51].

Сьогодні набуває все більшого визнання ідея, згідно з якою *конституція не є актом держави в точно юридичному значенні*. Конституція має особливий характер; це безпосередній правовий акт реалізації суверенітету народу, що лише уповноважив певний державний орган на її прийняття. Конституція – акт, що приймається народом або від імені народу і тому має установчий характер. До цього висновку дійшов і Конституційний Суд

України, який в рішенні від 3 жовтня 1997 року за № 4-зп у справі про набуття чинності Конституцією України зазначив, що Конституція України як Основний Закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу. Неможливість зміни чи скасування певних положень Конституції гарантує повагу законодавцем волі засновника (народу), забезпечує обмеження держави правом через її обов'язок додержуватись Конституції [18, с. 59].

Принцип верховенства права є фундаментом, на якому базуються більш специфічні й детальні правила і принципи.

Так, одна із головних складових верховенства права, його необхідний наслідок і умова реалізації – *принцип правової визначеності* [3, с. 94].

Найяскравіше ця думка була висловлена Ф. Гаєком, який підкреслював, що верховенство права – це вимога того, «щоб державна влада в усіх своїх діях була зв'язана правилами, які зафіксовані і оголошені заздалегідь, – такими правилами, які роблять можливим передбачувати з усією вірогідністю і явною визначеністю те, як влада використовуватиме свої примусові засоби за певних обставин» [4, с. 212].

Зміст принципу правової визначеності становлять дві групи відповідних вимог: вимоги до нормативно-правових актів і вимоги до їх застосування.

Вимоги до нормативно-правових актів можуть бути поділені на вимоги змістовні і процедурні. Серед змістовних вимог насамперед слід виділити такі: акти мають бути зрозумілими (доступними), несуперечливими і повинні пропонувати повне врегулювання суспільних відносин, не допускаючи існування прогалін. Крім того, додаткові вимоги щодо заборони широких дискреційних повноважень стосуються норм, які визначають компетенцію державних органів.

Найважливішими процедурними вимогами є:

- вимога про обов'язкове оприлюднення актів;
- вимога, що забороняє зворотню силу актів;
- вимога розумної стабільності права;
- вимога послідовності правотворчості;
- вимога надання достатнього часу для змін у системі правовідносин, викликаних прийняттям нового закону.

Принцип правової визначеності зумовлює низку вимог до застосування нормативно-правових актів: нормативно-правові акти повинні виконуватися; повинна існувати практика уточнення (конкретизації) змісту нормативно-правових актів; має існувати практика одноманітного застосування закону; рішення судів щодо застосування закону мають бути остаточними і обов'язковими та підлягати виконанню [14, с. 42-53].

Крім того, слід враховувати, що на принципі верховенства права базується також *принцип пропорційності*, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав мають бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чий права обмежуються.

Висновки та пропозиції. Отже, з аналізу зазначеного вище випливає, що категорія «верховенство права» має багато різноманітних інтерпретацій, кожна з яких відіграє важливу роль у дослідженні даного поняття, оскільки саме це поняття є засадничим конституційним принципом, на якому ґрунтуються всі суспільні відносини і за допомогою якого реалізуються права і свободи людини і громадянина. Множинність наукових концепцій та підходів дає нам можливість розуміти поняття «верховенство права» в різних його аспектах, а також застосовувати в практичній діяльності в усіх проявах¹.

Принцип верховенства права є одним з провідних елементів загальних засад конституційного ладу будь-якої сучасної демократичної, правової держави. Тому його дослідження, безсумнівно, належить до найважливіших завдань юридичної науки.

Література

1. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. М., 2001.
2. Барак А. Судейское усмотрение / Пер. с англ. М., 1999.
3. Варламова Н. Принцип правовой определенности в практике Европейского Суда по правам человека. *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. 2002. № 4.
4. Гаєк Ф. А. Конституція свободи / Пер. з англ. Львів, 2004.
5. Губарев К.С. Деякі історичні передумови виникнення принципу верховенства права. *Юридичний журнал*. 2006. № 9. С. 31–39.
6. Договір про Європейський Союз від 07.02.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029.
7. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты: Пер.с франц. М., 2002.
8. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. за № 2747-IV. *Офіційний вісник України*. 2005. № 32. Ст. 1918.
9. Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 4. С. 24–33.
10. Конституція України від 28.06.1996 (в редакції від 21.02.2019р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
11. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права. Саратов, 2004.
12. Міжнародне право / За ред. М. В. Буроменського. К., 2005.

¹ Падалка Р.О. Верховенство права як основоположний принцип права. Дис. канд. юрид. наук. К.: 2017. 195 с. С. 20. URL: <http://instzak.rada.gov.ua/uploads/documents/31389.pdf>.

13. Падалка Р.О. Верховенство права як основоположний принцип права. Дис. канд. юрид. наук. К.: 2017. 195 с. URL: <http://instzak.rada.gov.ua/uploads/documents/31389.pdf>.

14. Погребняк С. Вимоги до нормативно-правових актів, що випливають з принципу правової визначеності. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3(42). С. 42–53.

15. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. за № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2000. № 4.

16. Пухтецька А.А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства. *Вісник національної академії наук України*. 2010. № 3. С. 33–43.

17. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. за № 15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.

18. Рішення Конституційного Суду України від 3 жовтня 1997 р. за № 4-зп у справі про набуття чинності Конституцією України. *Офіційний вісник України*. 1997. Число 42.

19. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки: Пер. з англ. К., 1997.

20. Ткаченко О. Принцип верховенства права в регулюванні еколого-правових відносин: поняття та значення. *Право України*. 2003. № 4. С. 63–68.

21. Цвік М. В. Верховенство права в контексті прав людини. Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. *До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини і основних свобод*: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. У 2 ч. Х., 2000. Ч. 1.

22. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). / Пер. с венг. М., 2001.

23. Dicey A.V. An Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Indianapolis: Liberty Classics, 1982.

24. Different approaches to the definition of the Rule of Law. URL: <http://www.revision-notes.co.uk>.

25. Michel Fromont. Droit administratif des Etats européens. Paris, Presses universitaires de France, 2006. 362 p.

Анотація

Куровська І. А. Розвиток доктрини верховенства права в історичній ретроспективі. – Стаття.

У статті досліджуються доктринальні підходи до розуміння категорії «верховенство права» у історич-

ній ретроспективі починаючи з ХХ століття і по сьогоднішній день. Аргументується, що доктрина верховенства права вийшла за межі Великої Британії та США і була сприйнята правовими системами багатьох європейських держав і міжнародним правом. Констатується, що даний принцип наразі є загальноєвропейською правовою цінністю, який знайшов своє втілення в конституціях багатьох європейських держав, у тому числі і України.

Ключові слова: доктрина верховенства права, rule of law, правова держава, права і свободи людини і громадянина, формальне верховенство права, матеріальний аспект верховенства права, тощо.

Аннотация

Куровская И. А. Развитие доктрины верховенства права в исторической ретроспективе. – Статья.

В статье исследуются доктринальные подходы к пониманию категории «верховенство права» в исторической ретроспективе начиная с ХХ века и по сегодняшний день. Аргументируется, что доктрина верховенства права вышла за пределы Великобритании и США и была воспринята правовыми системами многих европейских государств и международным правом. Констатируется, что данный принцип сейчас является общеевропейской правовой ценностью, который нашел свое воплощение в конституциях многих европейских государств, в том числе и Украины.

Ключевые слова: доктрина верховенства права, rule of law, правовое государство, права и свободы человека и гражданина, формальное верховенство права, материальный аспект верховенства права и т.д.

Summary

Kurovskaya I. A. Development of the rule of law doctrine in historical retrospect. – Article.

The doctrinal approaches to understanding the rule of law doctrine in historical retrospect since the twentieth century to the present examined in the article. It is argued that the rule of law doctrine has transcended the UK and the United States and has been embraced by the legal systems of many European states and international law. It is stated that now the rule of law principle is pan-European legal value and it has been embodied in the constitutions of many European states, including Ukraine.

Key words: rule of law doctrine, rule of law, rule-of-law state, rights and freedoms of man and citizen, formal rule of law, substantial aspect of rule of law, etc.